

„ГЕОМЕТРИЯ“ В СТРУКТУРАТА НА АРТТЕРАПЕВТИЧНИЯ ПРОЦЕС. СЪЩНОСТ НА АРТТЕРАПЕВТИЧНАТА ТРИАДА

Анастасия Тонкова*

“GEOMETRY” IN THE STRUCTURE OF THE ART THERAPY PROCESS: ESSENCE OF THE ART THERAPY TRIAD

DOI: 10.54664/NBMX8122

Anastasia Tonkova

Abstract: When we consider the structure of the art therapy process and aim to visualize how the components in the process “interact” in professional circles, it is accepted to figuratively do this through the so-called “art therapy triad.” This paper draws attention to the significance of psychotherapeutic work in art therapy, to the staging of the triad, and to the components involved in it.

Keywords: art therapy; art therapy triad; art therapy process; psychotherapy.

Арттерапията е разглеждана като форма на психотерапия, която използва определени принципи, методи и техники от сферата на изкуството. Съществуват разнообразни форми на арттерапия в зависимост от използваните медии от съответния вид изкуство, като например музикотерапия, приказкотерапия, танцова, театрална терапия и др.

Арттерапията като метод, свързан с лечение на психиката, възниква в контекста на психоаналитичните идеи на Карл Густав

* Анастасия Тонкова – доц. д-р, катедра Стенопис на ФИИ към ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Юнг и неговите последователи, според които свободата на себеизразяване и използването на изображения позволяват осъзната работа с емоционална информация от несъзнаваното.

Известно е, че арттерапията може да се използва като основен психотерапевтичен метод, но може да има и спомагателна функция към метод от друга психотерапевтична школа. Методи и техники от инструментариума на арттерапевтите успешно съдействат за осъществяване на работни цели и в други области като педагогика, медицина, психология и т.н.

По своята същност методът на арт терапията притежава своеобразна дуалистичност. Арттерапевтичната материя предполага винаги най-малко две гледни точки към възможностите ѝ за въздействие. От една страна нейната ефективност бива назовавана от позицията на психотерапевтите, от друга валидността на арт терапевтичната работа бива оценявана и от позицията на хората на изкуството. Важно е да се спомене, че актуален и много характерен в областта на арттерапията остава винаги дискурса за това, в кои моменти креативният процес и изкуството се препокриват с психотерапевтичните подходи за работа и как двата подхода действат ефективно заедно в хода на терапията. Както за изследователските цели в областта на арттерапията, така и при обучение, в метода се търсят начини за визуализиране на случващото се по време на арттерапевтичната работа между арттерапевт и клиент, за да се пресъздаде и съществената роля на изкуството в процеса.

Ако приемем случващото се по време на арттерапевтичната работа като пространство, то възниква потребността да се намери подходяща структура, която да даде опора, за да се позиционират компонентите, взаимодействащи си в това пространство. Съществено предизвикателство при нагледното представяне на процеса на арттерапевтична работа е маркирането на обектите, субектите и *взаимодействието* между тях. При арттерапията като метод, разглеждан в контекста на психотерапевтичната работа, освен обичайната интеракция (общуване) между клиент и терапевт, съществена роля придобиват два характерни за арттерапевтичната дейност компонента – *творческата дейност*

и *произведението* като продукт от нея. Така наличието на тези два компонента поставят във фокуса на взаимодействието докато протича психотерапевтична работа допълнително, *трето звено*. „Боравенето” с това „трето” придобива ключово значение както при диагностичната, така и при терапевтичната функция на случващото се в работната среда.

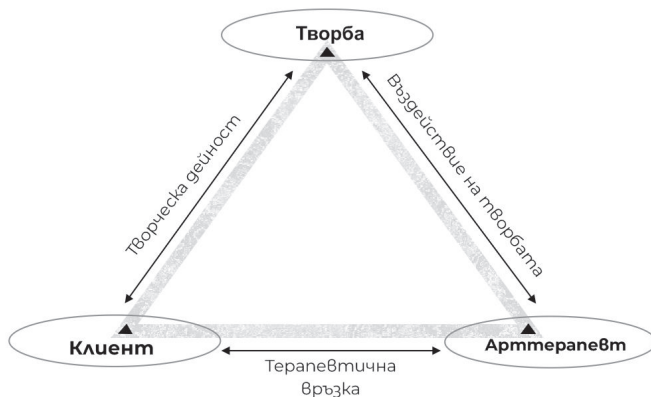
В специализираната литература е прието факторите, респективно *компонентите*, които участват в психотерапевтичната интеракция по време на арттерапевтична работа, да се разполагат в геометричната фигура на триъгълник. Тази фигура се нарича *арттерапевтична триада* (Edwards, 2014:2; Shaverien, 2000:26,29,56). (Фигура № 1) Традиции в обособяването на понятието се откриват при терминологията на психоанализата. Принципно терминът *диада* (от гръцки *δίω* – „две“) дефинира взаимодействието между двама души и назовава най-малката възможна група в социума. С думата „диада” се наричат и базовите условия за протичане на психотерапевтичния процес между психоаналитик-пациент. В сферата на арттерапията, поради третия компонент, с който се взаимодейства в процеса, като най-удачна форма за илюстрацията му се приема триъгълника.

В англоезичните източници арттерапевтичната триада е наричана със словосъчетанието „the triangular relationship” (от англ. ез. „отношения в триъгълник”). В немскоезичната специализирана литература наименованието на взаимоотношенията в процеса се нарича „kunsttherapeutische Triade” (от немски ез. „арттерапевтична триада”) или още „Beziehungsdreieck” (от немски ез. „триъгълник на взаимоотношенията”) (Schulze,2013:231-232)

При „триадата” в равнопоставено положение на другите два се поставя трети компонент, част от процеса по време на арт терапевтичната работа, който променя качествено характера както на психотерапевтичния, така и на творческия процес. В т.н. още „диада за трима” (от немски ез. „Diade zu dritt“) (Schulze,2013:231 nach Kraft, 2011) място намира творчеството и резултата от него.

Благодарение на позицията на творбата в тиранголичните взаимоотношения се разкриват други, нови, потенциални въз-

можности, свързани с **ресурса**¹ в арттерапевтичния-психотерапевтичен процес.

Фигура № 1 *Арттерапевтична триада*

Кои са компонентите, които участват в арттерапевтичния процес?

От практическа гледна точка с понятието компоненти в този текст ще назовем както „*участниците*” в арттерапевтичната триада, които имат значение за **структурата**, така и **взаимоотношенията** по между им, които се отнасят към **динамиката** на процеса. За основни **структурни компоненти** се приемат: *арттерапевт*, *клиент* и *творба/произведение*, а като компоненти, обосноваващи характеристиката и **динамиката** на взаимно-

¹ Понятието „ресурс“ в контекста на психотерапевтичната работа обозначава умения, стратегии, техники, личностни качества, които индивидът проявява съзнателно или не, за да се справя в житейски ситуации (Бел.авт.) Според Анна Стоянова „ресурсите са всякакви източници, които подхранват и зареждат физически, емоционално, психически и духовно.“ (Стоянова, 2023:75)

действието, се дефинират: *терапевтична връзка; творчески процес*² и *въздействие на творбата*.

Характеристики на структурните компоненти

Когато разглеждаме компонентите на арттерапевтичната триада под понятието **клиент** разбираме субекта, потърсил арттерапевтична „помощ“ в контекста на психотерапевтичното взаимодействие посредством методите на изкуството в неговото разнообразие от медии като изразно средство. За синоним на думата клиент в специализираната литература по арттерапия, при разглеждане на арттерапевтичната триада се приемат също наименованията: *потребител* или *пациент*. Разликата в избора на думите зависи от областта, в която съответният арттерапевт, споделящ знания и опит чрез своите теоретични изследвания, работи.

Клиентът, принципно и в идеален вариант, притежава следните характеристики: *мотивация за терапия; налично страдание; способност за интроспекция* (способност за наблюдение на нещата вътре в себе си); *способност за рефлексия* (самоанализ на собствените мисли и преживявания, на собствени вътрешни психически състояния); *толерантност към фрустрация* (готовност да диференцира форми на агресия, регресия, ресигнация); *търпение; способност за взаимоотношение* (релационни способности); *доверие* (откритост, интерес към себе си и към другите); *концентрация* (внимание към другите и към себе си, концентрация на чувства и емоции); *сътрудничество* (откритост и готовност за взаимодействие, обмяна на опит); *креативност* (отдаване на спонтанно творчество) и др. Подразбира се, че точно дефицита в някои от тези характеристики и умения ще са повод за душевното страдание. Именно придобиване на осъзнатост и нови умения за интериоризирането на подобни дефицити ще бъде част от целта на психотерапевтичната/ арттерапевтичната работа.

Когато се маркира позицията на **арттерапевта** се има предвид ролята на специалист със следните професионални и лич-

² Наричан още при арт терапията с изразните средства на визуалните изкуства – художествено-творческа дейност. – Бел. авт.

ностни характеристики: *способност за емпатия; автентичност в комуникацията; специфични професионални знания и умения* като: психотерапевтична компетентност (осъществяване на терапевтична връзка, познаване на явленията пренос и контрапренос, формулиране и боравене с терапевтична заявка и др.); *разбирането на формалното значение на творбата като част от процеса на себепознание на клиента; разпознаването на манифестното съдържание на творбата; разбиране на латентното съдържание* – чувствата, мислите идеите, които стоят под съзнаваната повърхност на картината и творческия процес и т.н. Терапевтът освен за ефективното протичане на процеса има отговорност и към създаването на доверено пространство за слушащото се, обезпечаване на материали и условия за работа, както и за спазването на границите в процеса.

С наименованието **творба** в контекста на арттерапевтичната триада се назовава произведението от креативната, творческа дейност, част от процеса на арттерапевтичната сесия. Творбата е произведение или серия от такива, създадени чрез изразните средства на различни медии в изобразителното, музикалното, драматичното изкуство или литературата. Спектърът за разбиране на „творбата“ в контекста на арттерапевтичната работа не се ограничава единствено и само в едно произведение – класическо разбиране за изображение върху двуизмерна плоскост. Поради комплексността на креативната дейност по време на процеса на работа в една арттерапевтична сесия за изразно средство могат да бъдат използвани разнообразните инструменти на изкуствата въобще. Предпочитанието за това зависи от готовността и уменията на арттерапевта да въведе подобни изразни средства, съобразявайки се с явленията в процеса на творческо себеизразяване. Тук е момента да се обърне също внимание, че има случаи, в които по време на арттерапевтичната работа се използват т.н. „диалогични методи“³. Тогава в процеса се появяват две произ-

³ За детайлите на този частен случай е обърнато внимание подробно в публикацията: „Диалогичните методи на работа като творческа форма на общуване в процеса на арттерапевтичната интеракция”, До-

ведения, създадени на база творчески диалог между клиент и арт-терапевт.

Взаимоотношения между структурните компоненти в арттерапевтичната триада

Приема се, че арттерапевтичната триада има два основни аспекта. От една страна арттерапевтичната триада пресъздава *взаимовръзки/отношения/взаимодействие*, докато *клиентът* и *терапевтът* са в контакт спрямо и посредством т.н. „трето“, а именно: *изображението-творбата-обекта*, който клиентът създава по време на художествено-творческата дейност, иницирана в процеса на психотерапевтична работа.

От друга страна трите съставни елемента на триъгълника участват посредством тяхната *функция*. Както изображението, така и процеса на създаването му са от значение и промените в тях стават неминуемо *тема* в психотерапевтичната интеракция.

Благодарение на постановката на арттерапевтичната триада се диференцират *творчески процес (художествено-творческа дейност)*, *терапевтичната връзка* и *въздействието на творбата*. Това са *динамични компоненти* на процеса, които дават възможност да се проявява информацията от *случващо се* в рамките на работните условия. Участниците в арттерапевтичната сесия, посредством наблюдението и работата с тези звена, придобиват специфична информация, която често принадлежи на несъзнаваното за клиента.

Тук е мястото в текста да обърнем внимание на някой особености на динамичните компоненти на арттерапевтичната триада, а именно: *творчески процес*, *терапевтични взаимоотношения*, *въздействие на творбата*. Те възникват между трите основни взаимодействащи си компонента: *Клиент – арттерапевт*; *Клиент – творба* и *творба - арттерапевт*.

КЛИЕНТ–АРТТЕРАПЕВТ

клад от VI МНК – Творчески към реалността, 22 ноември 2019, ФИИ на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, <http://www.math.bas.bg/vt/inis/series/book.php?book=2302bg>

Терапевтичните взаимоотношения между клиент и арттерапевт се основават на базови изисквания за междучовешки взаимоотношения, като едновременно с това отговарят на конкретни особености спрямо позицията и ролята на единия и на другия в професионалните рамки на арттерапевтичната сесия. Проява на доверие, емпатия, вяра, респект, автентичност, топлина, приемане и т.н. всичко това съдейства за създаване емоционален контакт между клиент и арттерапевт. Взаимодействието между двата назовани компонента се приема, че се осъществява чрез т.н. *терапевтична връзка*. Характерно за терапевтичната връзка освен всичко останало е своеобразното „договаряне“ между арттерапевт и клиент като и двамата в името на съвместната работа имат готовност да следват *терапевтичната цел*, реализирайки различни задачи по време на процеса. Съблюдаването на случващото се по вида и начина на изграждане на терапевтична връзка се приема за носител на работна информация в контекста на психотерапевтичния процес. Терапевтичната връзка дефинира също така и професионалните граници на взаимоотношенията между клиент–арттерапевт.

КЛИЕНТ–ТВОРБА

Взаимоотношенията между клиента и творбата се осъществяват чрез *творческата дейност*. Творческата дейност е иницирана от обстоятелствата, които се случват по време на работа, а мотивацията за нея принадлежи на клиента. За да се случи творческа дейност, арттерапевтът е осигурил защитено пространство, както формално, така и емоционално, благодарение на предоставяне на доверена обстановка с ясни времеви, личностни и пространствени граници.

Творческата дейност, заедно с творбата, става ключова форма за себеизразяване по време на арттерапевтичната работа. Преодоляването на материала (художествения), използването на изразните средства на конкретна техника, времето за дейност, при която се ангажират интензивно сетивата, съдейства на клиента за отдаването на процес, чиито резултати невербално ще

допълнят информацията за случващото се от неговите несгоди. Както отбелязва Златинка Георгиева във връзка с емоционалните състояния на личността по време на физически и психически дискомфорт „Нарушеното здравословно състояние е цялостно или частично нарушаване на междусубектните връзки, прекъсване или преосмисляне на връзката със самия себе си.” (Георгиева, 2023:27). Благодарение на творческата дейност се овеществяват несъзнавани емоции, модели на поведение, принципи на взаимодействие и др., които са довели до противоречията в актуалните преживявания на клиента и са проява на нарушената му връзка със себе си.

ТВОРБА–АРТТЕРАПЕВТ

Обученият арттерапевт има усета, знанията и уменията да бъде готов да приеме и да рефлектира (да отрази), чрез подходяща обратна връзка „родилия“ се от художествената дейност резултат – творбата. Арттерапевтът интуитивно подбира и подрежда информацията, с която се „среща“ по време на арттерапевтичния процес като диференцира образно три „информационни канала”, от които се ориентира в случващото се. Арттерапевтката Линда Брийндл (Linda Briendl) разграничава вида на информация, с която арттерапевтът има възможност да борави, при съприкосновение с творбата. Според Брийндл сортирана по този начин информацията „осъществява най-удачно връзката между творбата и наблюдаващия я.“ (Briendl, 2013:101) При наблюдение и взаимодействие с творбата (а дори и по време на творческата дейност на клиента) арттерапевтът си задава следните три въпроса:

– *Какво виждам?* – Този въпрос съдейства за когнитивния фокус на арттерапевта върху **формата** и **съдържанието** на творческа дейност и творба. Към формалното съдържание на произведението принадлежат например факти за начина на използване на материалите, предпочетен формат и разположението му, мащаб, композиционно съдържание, разположение в пространството, цвятова гама и т.н. Ориентир за този род информация е обективния поглед върху това, как съответното изразно сред-

ство е използвано спрямо стандартните, общоприети принципи за работа с него. Отчетени противоречия и несъответствия са индикация за особеностите на конкретното произведение, върху които ще се работи в процеса на настояща или следваща арттерапевтична сесия.

Поведението на арттерапевта към съдържанието на творбата е свързано с регистриране, а не с анализ или с оценка на конкретни стилови особености, образи, символи, неудачни съдържания в разказа и т.н.

– Какво **знам**? – Отговаряйки си на този въпрос, арт терапевтът мобилизира информация за конкретни **теоретични знания**, които са придобити по време на професионално обучение и опит. Употребата на такава информация насочва арттерапевта към подходящо планиране на процеса спрямо особености, като се съобразява с вид диагностика, направена благодарение на неговите знания.

– Какво **усещам**? – Подобен въпрос фокусира вниманието на арттерапевта върху собствените **емоции, чувства и реакции на тялото**, които наблюдаваното поражда у него/нея. Породилите се реакции са в следствие на преживявания от личната история, житейски опит, спомени, за които арттерапевтът има понятие, благодарение на школуването му умение да рефлектира знание за себе си. От една страна емоционалната и физическа реакция изисква от арттерапевта способност за **разграничаване** и осъзната, диференцирана от случващото се работа. От друга непосредствената емоция е вид информация, благодарение на която ще може той/тя да формулира подходяща обратна връзка не само като специалист, а и като човешко същество, реагиращо на емоционалното въздействие, с което клиентът си има работа в актуалната ситуация.

Стремейки се да анализира информация от всеки един от въпросите, зададен към творческата дейност или произведението, арттерапевтът намира баланса между **рационалния** и **емоционален** подход по време на работа. По този начин ефективната обратна връзка на арттерапевта, ще се базира не само и единстве-

но на рационално тълкуване, тъй като най-голямата опасност в това действие е да се разкаже собствената проекция, а не интуитивната преценка на човек-специалист.

Ресурсът на арттерапевтичния процес, наблюдаван чрез арттерапевтичната триада

В контекста на представяната тема е добре да се разгледат някои детайли от арттерапевтичната триада, които позволяват да бъдат назовани потенциални **ресурси** за психотерапевтичната работа по време на случващото се в процеса. В случая обръщаме внимание на представените особености на арттерапевтичната триада от арттерапевти като проф. д-р Констанце Шулце (Prof. Dr. Constanze Schulze-Stampa) и доц. д-р Джудит Рубин (Judith Aron Rubin, PHD, ATR-BC).

Фигура 2. „Арттерапевтичен триъгълник за наблюдение взаимодействие“

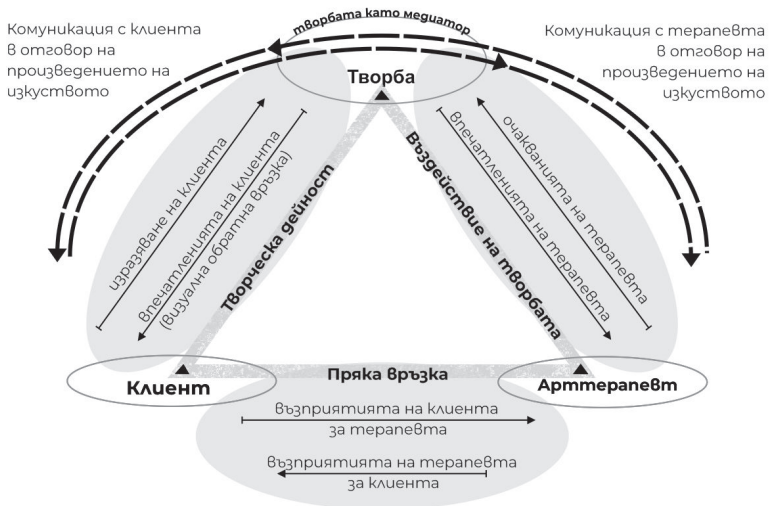
(Kunsttherapeutisches Beobachtungs- und Interaktions dreieck) на Констанце Шулце (Senf, Wolfgang; Broda, Michael; Wilms, Bettina, 2013: 232)

В своята изследователска практика проф. Констанце Шулце дефинира арттерапевтичната триада с наименованието „Kunsttherapeutisches Beobachtungs- und Interaktions dreieck“ (от немски ез. „арттерапевтичен триъгълник за наблюдение взаимодействие“). Благодарение на това име в арттерапевтичната

триада се назовават както насоки за това, което ще се *наблюдава* в процеса, така и характеристиките за динамика/ активност спрямо взаимодействащите си компоненти в процеса. (Фигура 2.)

Проф. Шулце обръща внимание, че терапевтичната ситуация променя характера на творческите процеси в контекста на арттерапевтичната сесия. Пациентът е креативен докато не е сам, а в обстоятелствата на подкрепящо, терапевтично взаимодействие с професионалист. Освен това благодарение на арттерапевтичния триъгълник могат да бъдат назовани нивата за наблюдение и интеракция в комплекс с творческата дейност и психотерапевтичната работа.

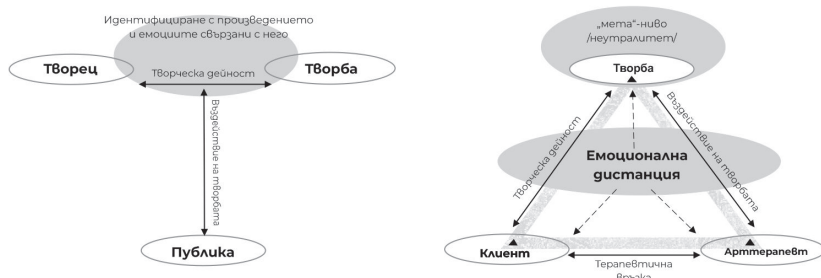
Така нареченото „трето“ (творбата), според Шулце, не е имагинерен продукт, а е равноправна част от процеса и именно благодарение на произведението се допълва взаимоотношението между терапевт и пациент. Материалността на творбата е възможност за обмен, както за особеностите на работата, така и за спонтанни асоциации или за въпроси, свързани с възприятията. Както смята Шулце, изобразеното, сътвореното в произведението приема важна функция като вид „контейнер“ или „котва“, като същевременно то е повод за прикрепяне към конкретна тема с емоционален заряд в комуникацията, която ще съдейства на психотерапевтичната работа. (Senf, Wolfgang; Broda, Michael; Wilms, Bettina, 2013: 231–232)

Фигура 3. Адаптация на арттерапевтичната триада на Юлия Волонц (Julia Volonts, LCAT, ATR-BC) по Джудит Рубин (Rubin, Judith. *Approaches to Art Therapy: Theory and Technique*, 2001)

От пресъздадената арттерапевтична триада от Юлия Волонц (Julia Volonts, LCAT, ATR-BC) основаваща се на теорията на арттерапевтката Джудит Дубин (Фигура 3.) добре може да се установи съдържанието на динамичните компоненти в геометричната постановка. В конкретния вариант на арттерапевтичната триада се илюстрира как *творческата дейност* включва в себе си двупосочните процеси за изразяване на клиента и едновременно с това непосредствената обработка на визуалните впечатления от креативния процес. *Терапевтичната връзка* е прякото междуличностно взаимоотношение, обусловено от възприятията на клиент и терапевт един за друг. *Въздействието на творбата*, от своя страна, се осъществява между очакванията и впечатленията на терапевта от произведението. Като ключова функция на творбата в процеса Рубин определя ролята на произведението като *медиатор* между клиент и арт терапевт. Именно творбата

позволява характерния начин на общуване, което е свързано с **комуникация като отговор** чрез и на произведението.

Фигура 4.1 4.2. *Творческият процес като индивидуална дейност и преимуществата му като част от арттерапевтична работа*

Когато се доказва благотворното въздействие на изкуството върху личността е добре да се подчертае, че само творческата дейност не е достатъчна за реализиране на терапевтичен ефект в смисъла на арттерапевтичната работа. Ако разгледаме позициите и ролите в процеса на творческата дейност при създаване на произведение на изкуството (Фигура 4.1 и 4.2.) ще ни направи впечатление: 1. Уединеността на процесите между творец и творба и 2. Уязвимостта на творящ и произведението му спрямо очаквания, нагласи, настроения на публиката. Субективното отношение към произведението в общоприети условия е предпоставка за уязвимост на един интуитивен, интензивен, но и много чувствителен процес на себеизразяване на твореца. Именно характеристиките на този процес са ключови за ефективността на арттерапевтичната работа. Искрените преживявания на художника вплътени в творбата, вместо да са атакуеми от мнения, критики, оценки, предразсъдъци на „публиката“ по време на арттерапевтичната работа, стават повод за себе-познание.

Посредством арттерапевтична работа, структурирана чрез трианголичните взаимоотношения, може да се види от една страна, че клиент и арттерапевт поради позициите си спрямо про-

изведението получават *дистанцията*, която имат „зрителите” (публиката) към едно произведение. Благодарение на подобна дистанция по време на арттерапевтичната работа могат да се назовават емоционално интензивни теми и травматични съдържания, като контролирано в комуникацията с творбата се поддържа отстояние като на независими наблюдатели. В същото време дистанцираната гледна точка позволява изработване на стратегии за справяне, чиято ефективност може реално да се изпробва в художествено творческа дейност или да се онагледи чрез съдържание на нова творба. Така произведението е, както огледало на случващото се, мета- ниво (неутрално) съдействащо за регистриране и назоваване на явления, така и едновременно терен за изпробването на други възможни подходи, съдействащи на себепознанието, благодарение на професионалната обратна връзка на арттерапевта.

...

Следователно благодарение именно на образното пресъздаване на компонентите, участващи в арттерапевтичния процес чрез арттерапевтичната триада, могат да се отбележат редица детайли, характерни за арттерапевтичната сесия. По този начин функцията на изкуството по време на арттерапевтичен процес може да бъде разгледана от две гледни точки. От една страна посредством изразните средства на изкуството се осъществява реконструиране на конфликтна, травмираща ситуация, като се търси преструктурирането и осъзнаването ѝ чрез креативни творчески подходи от самия клиент. От друга - по време на арттерапията, пълноценния, спонтанен и произволен творчески акт носи удоволствие, като същевременно непреднамерено разкрива вътрешния свят на твореца. Освен това създаденото произведение предоставя овеществена възможност за комуникация между клиент и арттерапевт, като съдържанието на творбата позволява да се вербализира градивно символичността и посланието на произведението.

БИБЛИОГРАФИЯ / REFERENCES

Георгиева, Зл. (2023) Психологически детерминанти за справяне с онкологично заболяване, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, В. Търново ISBN : 978-619-208-365-6 // **Georgieva, Zl.** (2023) Psihologicheski determinanti za spravyane s onkologichno zabolyavane, UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, V. Tarnovo ISBN : 978-619-208-365-6

Рубин, Джудит А. (2019) „АРТТЕРАПИЯ. Как да използвате лечителната сила на изкуството в своята практика“, Институт за терапия и експресивни изкуства.// **Rubin, Dzhudit A.** (2019) „ARTTERAPIYA. Как da izpolzвате lechitelnata sila na izkustvoto v svojata praktika“, Institut za terapiya i ekspresivni izkustva.

Стоянова, А. (2023) Всеки ден малко повече. Дневник «Щастие», Институт за изкуство и терапия, София.// **Stoyanova, A.** (2023) Vseki den malko poveche. Dnevnik «Shtastie», Institut za izkustvo i terapiya, Sofiya.

Тонкова, А. Диалогичните методи на работа като творческа форма на общуване в процеса на арттерапевтичната интеракция, Доклад от VI Международна научна конференция – Творчески към реалността, 22 ноември 2019, ФИИ на ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“// **Tonkova, A.** Dialogichnite metodi na rabota като tvorcheska forma na obshtuvane v protsesa na artterapevtichnata interaktsiya, Doklad ot VI Mezhdunarodna nauchna konferentsiya – Tvorcheski kam realnostta, 22 noemvri 2019, FII na VTU „Sv.sv. Kiril i Metodiy”

Edwards, David. Art Therapy, SAGE Publications Ltd; Second edition 2014, ISBN-13: 978-1446201800

Briendl, Linda. Bilder als Sprache der Seele. Sich selbst entdecken durch Malen und Gestalten, Patmos Verlag, 2. Auflage 2013, ISBN/EAN 978-3-8436-0465-9

Volonts, Julia. Distance Art Therapy: Maintaining the Therapeutic Relationship from Afar (https://www.rsu.lv/sites/default/files/imce/Dokumenti/prezentacijas/vpa_2020/distance_art_therapy_volonts.pdf) (достъпно на 21.11.2023)

Schulze, Constanze. Kunsttherapeutische Techniken,(231-233)
B: Senf, Wolfgang; Broda, Michael; Wilms, Bettina. Techniken der Psychotherapie. Ein methodenübergreifendes Kompendium, Georg Thieme Verlag KG Georg Thieme Verlag KG, Stuttgart 2013, Print ISBN:

9783131631619; Online ISBN: 9783131920812; Book DOI: 10.1055/b-002-11389

Shaverien, Joy. The Triangular Relationship and the Aesthetic Countertransference in Analytical Art Psychotherapy (55-83), B: **Gilroy, Andrea; McNeilly, Gerry.** **The changing Shape of Art Therapy: New Developments in Theory and Practice**, Jessica Kingsley; 1st edition, 2000, ISBN-10 : 1853029394, ISBN-13 : 978-1853029394